

ՀԱՅԿ ԲԱԼԱՍՏԱՆՅԱՆ

Ասպիրանտ

ՊԱՀԼԱՎՈՒՆԻՒՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԵՏՆՈՐԴՆԵՐ

X-XI դարերում Պահլավունիների ավատական տոհմը հսկայական դեր ուներ Բագրատունիների թագավորության կառավարման ոլորտում: Նրանք էին վարում իշխանաց իշխանի և սպարապետության պաշտոնը Բագրատունյաց արքունիքում: Սակայն մինչ օրս գիտական ուսումնասիրության ենթարկված որոշ իշխանական տների (Վաչուտյանների, Պոռշյանների, Օրբելյանների) կողքին դեռևս թերի է ուսումնասիրված Պահլավունիների տոհմաբանությունը և նրանց շինարարական գործունեությունը:

Պահլավունիների ազգաբանությանը նվիրված առաջին ուսումնասիրությունը պատկանում է ականավոր գիտնական Ղ. Ալիշանին: Մեծանուն հեղինակն իր «Շնորհալի եւ պարագայ իւր»¹ աշխատության մեջ, համադրելով գրավոր աղբյուրների և վիմագիր արձանագրությունների տվյալները, նախ շարադրում է Պահլավունիների նախապատմությունը, այնուհետև ներկայացնում Պահլավունյաց տասը սերնդի պատմությունը:

Պահլավունիների վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություններ են պահպանվել նաև Կ. Կոստանյանցի կողմից լույս ընծայած «Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը»² աշխատության մեջ: Սակայն պետք է նշենք, որ Կ. Կոստանյանցի կողմից գրված համառոտ առաջաբանում հեղինակը նպատակ չի ունեցել ամբողջովին վեր հանել և ամբողջացնել Պահլավունիների ազգաբանությունը, այդ իսկ պատճառով աշխատությունից դուրս են մնացել բավականին կարևոր իրադարձություններ և փաստեր:

Պահլավունիների վաղնջական պատմությունն արտացոլված է նաև Ս. Կոզյանի «Կամսարականները «Տեարք Շիրակայ և Արշարունեաց»» աշխատության³ մեջ, որտեղ հեղինակը ամբողջացնում է Կամսարականների III -VIII դարերի պատմությունը:

Պահլավունիների տոհմաբանության և ամբողջական պատմության լուսաբանման գործում անգնահատելի է տաղանդաշատ գիտնական Ն. Ակինյանի վաստակը:

Ն. Ակինյանի «Ներսես Լամբրոնացի»⁴ աշխատության մեջ իրենց լուսաբանումն են ստացել այնպիսի խնդիրներ, որոնք ժամանակին վրիպել են նախկին ուսումնասիրողների ուշադրությունից: Վաստակաշատ գիտնականը մանրակրկիտ կերպով շարադրել է Կամսարականների պատմությունը, այնուհետև ներկայացրել այն

¹ Ղ. Ալիշան, Շնորհալի եւ պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873:

² Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, բնագիրն յառաջաբանով եւ ծանոթութիւններով առաջին անգամ ի լոյս ընծայեց Կ. Կոստանեանց, Աղեքսանդրապոլ, 1910:

³ Ս. Կոզեան, Կամսարականները «Տեարք Շիրակայ եւ Արշարունեաց», Վիեննա, 1926:

⁴ Ն. Ակինեան, Ներսես Լամբրոնացի, Վիեննա, 1956:

դրդապատճառները, որոնք ստիպեցին Կամսարականներին մոռացության մատնել իրենց տոհմանունը:

2003 թ. հրատարակվեց Լևոն Սողոմոնյանի «Հայ նշանավոր գերդաստաններ»⁵ աշխատությունը, որտեղ հեղինակը այլ գերդաստանների կողքին բավականին համառոտ ներկայացնում է նաև Պահլավունիների գերդաստանի պատմությունը:

Սույն աշխատանքի նպատակն է ամբողջացնել միջնադարյան Հայաստանի ավատական ընտանիքներից մեկի՝ Պահլավունիների ծագումնաբանությունը, ցույց տալ Կամսարական և Պահլավունի ընտանիքների նույնությունը և ճշտել Պահլավունիների Հայաստան գալու ժամանակը:

* * *

X դարի երկրորդ կեսին Բագրատունյաց Հայաստանում պատմական ասպարեզ իջավ Պահլավունյաց փառապանծ տոհմը: Հայ մատենագիրներից առաջինը Ստեփաննոս Ասողիկն է իր Պատմության մեջ անդրադառնում Պահլավունիներին: Պատմիչը հաղորդում է, որ 998 թ. Ատրպատականի Ռովդա ամիրայի թոռ Մամլանի դեմ պատերազմելու համար Գագիկ Առաջինը վեցհազարանոց մի զունդ է դուրս բերում, որի հրամանատարությունը հանձնում է «իշխանաց իշխանին Վահրամայ, որդւոյ Գրիգորոյ Պահլաւունւոյ, որ զՄարմաշէն և զԲրգներն շինեաց, և Սմբատայ մաժիստոռսի, որդւոյ Վահրամայ»⁶:

Պահլավունի իշխանական տոհմի ծագումնաբանությունը մասնակիորեն լուսաբանված է իրենց իսկ թողած արձանագրություններում և այդ տոհմին պատկանող հայտնի հեղինակների աշխատություններում: Օրինակ՝ հայտնի գորահրամանատար և քաղաքական գործիչ Վահրամ Պահլավունին իր իսկ կողմից կառուցած Մարմաշենի եկեղեցու արձանագրություններից մեկում ինքն իրեն հետևյալ կերպ է ներկայացնում. «Ես Վահրամ իշխանաց իշխան եւ անթիպատ պատրիկ որդի Գրիգորի իշխանի Հայոց Մեծացի ցեղէն Պահլաւունի եւ ի զարմից Սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչին...»⁷:

Չնայած Վահրամ Պահլավունին վերոհիշյալ արձանագրության մեջ Պահլավունի ցեղը համարում է Գրիգոր Լուսավորչի շառավիղ, այնուամենայնիվ հայ մատենագրության մեջ այդ տոհմանունը մինչև X դարի վերջը չի հիշատակվում: Ավելի ուշ ժամանակաշրջանի պատմիչները, հետևելով իրենց նախորդներին, Պահլավունյաց տոհմին վերագրում էին պարթևական ծագում: Օրինակ՝ Ստեփաննոս Օրբելյանը հաղորդում է, որ Պահլավունյաց տոհմը ոչ թե սոսկ հայկազուն է, այլ խառնված է Պահլավիկ և Արշակունի թագավորական ցեղին. «և յայսմհետէ իմասցիս զսոսա ճետ Արշակունի և զաւակ Պահլաւունի. և այնքան բարձր և փառաւոր գոյ, զի հաւասարէին խնամութեամբ ընդ Պարսից թագաւորութեանն և ընդ Հայոց»⁸:

Գրիգոր Մագիստրոսը իր հորեղբոր՝ Վահրամ Պահլավունու մահը ողբալով, նրան է ձոնում հետևյալ տողերը. «Բազմեսցիս ի զոգս ի մեծին Գրիգորի եւ ի հաւուն

⁵ Լ. Սողոմոնյան, Հայ նշանավոր գերդաստաններ, հտ. II, Լոս Անջելես, 2003:

⁶ Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 270:

⁷ Ի. Օրբելյան, Надписи Мармашена, Петроград, 1914, стр. 1:

⁸ Ստեփաննոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 52:

քո Աբուղամրի եւ Կամսարեանն Արտակայ. քանզի ազգ սեփական եւ որդիք Աբրահամու յազգէն քետուրական, ի գաւառէն Պարթեւաց, ի քաղաքէ Պահլաւ, ի ցեղէ Արշակունի, շառաւիղ մերոյն Լուսաւորչին»⁹: Պահլավունի հեղինակներն իրենց ազգաբանության մեջ տեղ գտած բացը փորձում էին լրացնել իրենց իսկ կողմից ստեղծված ավանդությունների օգնությամբ: Դրա վառ ապացույցը Ներսես Շնորհալու հետևյալ տողերն են¹⁰.

Ի Սահակայ Սրբոյ սկսեալ
Մինչեւ առ մեզ ոչ վըճարեալ.
Ի յաշխարհէ ծնընդեան ելեալ
Ի հայրենեաց տարամերժեալ...
Սակայն բնութիւն ազգին պահեալ
Որ Պահլաւիկըն կոչեցեալ,
Թէեւ թագուն իմն ամփոփեալ
Յռամիկ ազանց միջի ծածկեալ
Միայն ինքեանց ներհուն եղեալ
Որ յայնմ ազգէ գոլով սերեալ,
Որդի զհայր փոխանակեալ
Մինչեւ առ մեզրս հասուցեալ,
Ի նախնական հօրէ սկսեալ
Ի Պարթեւէն Լուսաւորեալ,
Մինչ ի Վասակ Քաջըն հասեալ,
Այն որ արեամբ նահատակեալ:

Գրիգոր Լուսավորչի արական գիծը Ս. Սահակով ավարտվում է. «Եւ վասն զի ոչ գոյր իւր արու որդի, բայց միայն դուստր մի, գոր էր տուեալ կնութեան Համազասպայ տեառն Մամիկոնէից և Հայոց սպարապետի, որ ծնաւ ի Համազասպայ երիս արու որդիս գտորբն Վարդան և գտորբն Հնայեակ և գերանելին Համազասպեան»¹¹:

Այսպիսով, Գրիգոր Լուսավորչի շառավիղը Ս. Սահակի դուստր Սահականույշի միջոցով փոխանցվեց Մամիկոնյան տոհմին, իսկ որոշ ժամանակ անց Մամիկոնյանների միջնորդությամբ այդ տոհմի հետ ձուլվելու պատիվը բաժին ընկավ Կամսարականներին, որովհետև Արշավիր Կամսարականը «էր եւ փեսայ զօրավարին Հայոց սրբոյն Վարդանայ տեառնն Մամիկոնէից, ունելով զդուստր նորա ի կնութեան»¹²:

Արշավիր Կամսարականի կնոջ անունն էր Վարդանույշ¹³: Այս երկու նախարարական տոհմերը իրավական տեսանկյունից հանդիսանում էին Ս. Լուսավորչի տան իրավահաջորդներ: Առաջնությունը պատկանում էր Մամիկոնյաններին, սակայն այդ իշխանական տան ներկայացուցիչները հետագայում էլ շարունակեցին

⁹ Գրիգոր Սագիստրոս, նշվ. աշխ., էջ 40:

¹⁰ Ներսես Շնորհալի, Վիպասանութիւն, Երևան, 1981, էջ 106-108:

¹¹ Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց եւ թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, Թիֆլիս, 1907, էջ 76:

¹² Նույն տեղում, էջ 138:

¹³ Վ. Կիլիկեցեան, Եղիշէ, Վիեննա, 1909, էջ 384-385:

կրել Մամիկոնյան տոհմանունը՝ երբևիցե չփորձելով իրենց վերագրել պարթևական ծագում: Քանի դեռ Մամիկոնյանները պահպանում էին իրենց ուժն ու հզորությունը, Կամսարականները չէին շտապում պարծենալ Ս. Լուսավորչի տան հետ իրենց ունեցած ազգակցությամբ:

748-750 թթ. և 774-775 թթ. Մամիկոնյանների գլխավորությամբ Հայաստանում տեղի ունեցած հակաարաբական համազգային ապստամբությունների պարտությունից հետո երկրի կառավարման դեկը իրենց ձեռքը վերցրեցին Բագրատունիները: Փաստորեն, Մամիկոնյան և Բագրատունի տոհմերի միջև իշխանության համար ընթացող երկարատև մրցակցությունն ավարտվեց Բագրատունիների հաղթանակով: Արաբական խալիֆայության համար անցանկալի տարր հանդիսացող Մամիկոնյանները դուրս մղվեցին քաղաքական ասպարեզից: Քիչ անց նույն ճակատագրին արժանացան նաև Կամսարականները, որոնք հանդիսանում էին Մամիկոնյանների գաղափարակիցն ու զինակիցը:

Արաբների որդեգրած տոհմաջինջ քաղաքականության վերաբերյալ որոշակի փաստեր են պահպանվել Ղևոնդ պատմիչի մոտ: Պատմիչը հաղորդում է, որ Օթման ոստիկանը Հայոց նախարարների զորքը տանում է Աղվանից երկիր, Կասպից դռների մոտ՝ օգնության կանչելով «զՏաճատ իշխանն և զսպարապետն Բագարատ և զՆերսես Կամսարական և զայլսն ի նախարարացն Հայոց յաւուրս. տապախառն ծագման Հեփեստեայ հրագագաթան. և հարկանէ զբանակ իւր ի դաշտին որ կոչէր Քերան, ի դժնդակ և յանհանդուրժելի ջերմութեան տապոյ խորշակին: Եւ զբովանդակ աւուրս ամարայնոյ անցուցանէր ի հնոցաձև ապառաժին դաշտի: Որում ոչ կարացեալ հանդուրժել նախարարացն Հայոց՝ վախճանէին ի տապախառն օդոյն, որ վտանգեալ բառնայր ի կենաց աշխարհիս. և վախճանի իշխանն Տաճատ և սպարապետն Բագարատ և Ներսեսն Կամսարական և այլք ի զօրացն»¹⁴:

Կարծում ենք, որ երեք հայ նախարարների և այլ զորականների մահվան պատճառը ոչ թե եղել է տապախառն օդը, այլ արաբ ոստիկանը, որն այդ քայլով ցանկացել է երկիրը ռազմական ուժից զրկել: Արաբների վարած դաժան քաղաքականության հետևանքով անպաշտպան մնացած բնակչությունը բռնեց արտագաղթի ճամփան. «Իսկ ապա իբրև այնպէս թափուրք ի ստացուածոց մնային, մերկք և բոկք և սովամահք, և ոչ գտանէին ապրուստ անձանց՝ դէմ եղեալ տարադեմ գնացին փախստեայ յաշխարհն Յունաց. զորոց ասեն լինել զթիւ մարդկանն աւելի քան ԺԲՈ/12.000/ արանց հանդերձ կանամբք և մանկըտեաւ, որոց առաջնորդք Շապուհ ի տոհմէ Ամատունեաց և Համամ որդի նորա և այլք ի նախարարաց Հայոց և նոցին հեծելոց»¹⁵:

Չնայած Ղևոնդը այս տարագիրների թվում չի հիշատակում Կամսարականներին, այնուամենայնիվ նրանց մեջ անտարակույս եղել են նաև Կամսարական ազատներ¹⁶: Նման ենթադրության համար կան հիմնավոր պատճառներ. Վարդան Արևելցին հաղորդում է, որ Մուշեղ Մամիկոնյանի չորս դուստրերից մեկը «ետ զինքն յամուսնութիւն Ջահապի ումեմն Իսմայելացոյ», որի արդյունքում Ջահապը «յափշտակեալ էր մասն ինչ յԱրշարունեաց, եւ խորհէր տիրել 'ի ձեռն կնոջն բոլոր

¹⁴ Ղևոնդ, Պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 161:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 168:

¹⁶ Ղ. Ալիշան, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 5:

աշխարհին...»¹⁷:

Այսպիսով տեսնում ենք, որ Ներսէի Կամսարականի մահից հետո Կամսարականների տոհմը ի վիճակի չէր պաշտպանել սեփական տիրույթների անվտանգությունն արաբների անակնկալ հարձակումներից: Այս վկայությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ արաբների խարդավանքի զոհ դարձած Ներսէի Կամսարականը եղել է Շիրակի և Արշարունիքի տերը: Կամսարականներին օգնության են հասնում Սմբատ Բագրատունու որդիներ Աշոտը և Շապուհը, որոնք «ելեալք զկողմամբքն Շիրակայ՝ հարին զգօրսն Իսմայելի՝ որ անդ, և գրաւեցին յինքեանս զՇիրակ և զԱշոցք, և զգաւառն Տայոց»¹⁸:

Կամսարականները նախընտրեցին իրենց կալվածքները վաճառել Բագրատունիներին, որոնք արաբների դեմ մղած պայքարում ավելի կենսունակ գտնվեցին: Ստեփանոս Տարոնեցին հաղորդում է, որ Աշոտ Մսակերը «զանձագին արար զգաւառն Արշարունեաց յազգէն Կամսարականաց, և զարքունիսն ի Կոգովտէ յԱրշարունիս փոխեաց»¹⁹: Խալիֆայության որդեգրած տոհմաջինջ քաղաքականությունը չորջանցեց Կամսարականներին, և կործանման եզրին գտնվող այս հեռատես տոհմը ստիպված էր իր անվտանգությունը փնտրել հայրենիքից դուրս:

784 թ. հետո Կամսարականները հեռացան Հայաստանից և «Յայսմ յետէ ոչ եւս գտանի ի գիրս անուն տանն Կամսարականաց եւ Տերանց Շիրակայ. որք ի հակիրճ յիշատակէ աստի մերոյ ճանաչին արք մեծարգոյք, ոչ միայն քաջութեամբ եւ բարեպաշտութեամբ, այլ եւ իմաստասիրութեամբ եւ աշխարհասիրութեամբ. և թուի վասն այն խուսելով յաղմկէ և ի բռնութենէ Արաբացոց»²⁰:

Ն. Ալիկյանի կարծիքով՝ անհայտության մատնված Կամսարականները օտարության մեջ մնացին շուրջ մեկ դար, որից հետո բյուզանդական կայսր Վասիլ Առաջինի միջնորդությամբ Աշոտ Բագրատունին նրանց հնարավորություն ընձեռնեց վերադառնալ հայրենիք²¹: Չի բացառվում, որ իրեն «Արշակունի» համարող հայազգի կայսրը, որն Աշոտ Բագրատունուց թագ խնդրելու նպատակով 876 թ. հատուկ պատգամավորություն էր ուղարկել Հայաստան, իր դեսպաններին հանձնարարած լինել նաև Աշոտ Բագրատունու առջև բարձրացնել Կամսարականների՝ հայրենիք վերադառնալու հարցը: Մակայն կարծում ենք, որ վտարանդիության մեջ գտնվող Կամսարականների առաջին քարավանը Պահլավունիների նախահայր Արտակ Կամսարյանի գլխավորությամբ հայրենիք է վերադառնում ոչ թե Աշոտ 1-ինի²², այլ Աշոտ 2-րդի կամ նրա եղբայր Աբասի օրոք: Նման ենթադրության համար կան հիմնավոր պատճառներ. Գրիգոր Մագիստրոսը իրեն համարում է Պահլավունյաց հինգերորդ սերունդ և հիշատակում է իրենից առաջ ապրած չորս սերնդի ներկայացուցիչներին՝ Արտակ Կամսարյան, Աբուդամբ, Գրիգոր և Վահրամ Պահլավունի²³: Առաջին երկուսի մասին չեն պահպանվել կենսագրական այլ տեղեկություններ:

¹⁷ Վարդան Արեւելցի, Տիեզերական պատմություն, Երևան, 2001, էջ 83:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 83:

¹⁹ Ստեփանոս Տարոնեցի, նշվ. աշխ., էջ 106:

²⁰ Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 5:

²¹ Ն. Ալիկյան, նշվ. աշխ., էջ 332:

²² Նույն տեղում, էջ 337:

²³ Գրիգոր Մագիստրոս, նշվ. աշխ., էջ 40:

Արտակ իշխանի թոռ և Աբուղամրի որդի Գրիգորը (Գրիգոր Համգե), որպես Հայոց սպարապետ, հիշատակվում է 981 թ. Կուաշի (Կոշի) արձանագրության մեջ. «ՆԼ թուականին ի կաթողիկոսութեան Տեառն Խաչկայ եւ ի թագաւորութեանն Սմբատայ եւ ի յասպարապետութեան Գրիգարի յիշխանութեան Աշոտոյ...»²⁴: Ղ. Ալիշանի կարծիքով՝ Գրիգորը ծնվել է 941 թ.²⁵: Մենք չգիտենք, թե որքան է Գրիգորը 981 թ. հետո ապրել, սակայն գիտենք, որ նա. «Քառասնից եղեալ ամաց...», երբ վախճանվեց²⁶: Այս վկայությունը թույլ է տալիս մեզ Գրիգորի ծննդյան տարեթիվը նշանակել ոչ ավելի վաղ, քան 941 թվականը: Վահրամ Պահլավունին ծնվել է 967 թ.²⁷, իսկ Գրիգոր Մագիստրոսը՝ 990 թ.²⁸: Այսպիսով, տեսնում ենք, որ այս սերունդների միջև տարիքային տարբերությունը կազմում է 23-26 տարի: Եթե առաջնորդվենք այս տրամաբանությամբ և ընդունենք, որ յուրաքանչյուր սերնդի միջև ընկած ժամանակահատվածի տարբերությունը կազմում է 25-30 տարի, ուրեմն Աբուղամրը պետք է ծնված լիներ շուրջ 911-916 թթ., իսկ Արտակ Կամսարյանը՝ 881- 886 թթ.: Ավելին, ժամանակի հայտնի կաթողիկոս և պատմիչ Հովհաննես Դրասխանակերտցին, որն իր պատմությունը հասցնում է մինչև 924 թվականը, չի խոսում Կամսարականների՝ հայրենիք վերադառնալու մասին²⁹: Դա նշանակում է, որ Կամսարականների վերադարձը տեղի է ունեցել 924 թվականից հետո, թե երբ, հայտնի չէ: Հայտնի է միայն այն, որ Կամսարականները, գալով հայրենիք, վերափոխվեցին և դարձան Պահլավունիներ: Ն. Ակինյանը գտնում է, որ Արտակ Կամսարյանը նախապես է հրաժարվում իր տոհմանունից և իր նախնիների իրավունքից՝ փոխարենը խոստում ստանալով թագավորից, թե պիտի ստանա կալվածք և բարձ³⁰:

Կարծում ենք, որ Մագիստրոսի նախնիները խորապես ըմբռնում էին, որ Պահլավունի տոհմանունը, ի տարբերություն Կամսարականի, ի գործ է նրանց ավելի ազդեցիկ դիրքի հասցնել, որովհետև նոր տոհմանունը մատնացույց էր անում, որ նրա կրողները սերել են ոչ միայն Կարենյան, այլև Սուրենյան Պահլավից: Հետևաբար, ապագայում նրանք կարող էին պարծենալ, որ Արշակունիներին ազգակից լինելուց բացի, հանդիսանում են նաև Ս. Լուսավորչի սերունդներ: Հետաքրքիր է, որ Գրիգոր Մագիստրոսի վերոհիշյալ վկայությունից բացի (եթե հաշվի առնենք, որ Մագիստրոսի Կամսարյանը հավասարագոր է Կամսարականին), չի պահպանվել այնպիսի հիշատակություն, որտեղ Պահլավունիներն իրենք իրենց Կամսարական կոչեն: Ն. Ակինյանը Պահլավունիների նման դիրքորոշումը բացատրում է հետևյալով. «Քանի գոյութիւն ունէր Բագրատունի թագաւորութիւնը՝ Պահլաւունիք հաւատարիմ գտնուեցան իրենց խոստումին, չկիրարկել Կամսարական տոհմանունը»³¹:

Այս բավականին հետաքրքիր տեսակետը քննություն չի կարող բռնել, որովհետև Պահլավունյաց տոհմի ներկայացուցիչները շարունակեցին այդ տոհմանունը գոր-

²⁴ Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 145-146:

²⁵ Ղ. Ալիշան, Շնորհալի եւ պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873, էջ 12:

²⁶ Գրիգոր Մագիստրոս, նշվ. աշխ., էջ 42-43:

²⁷ Հ. Միքայել Յովհաննէսեան, Հայաստանի Պահլաւունիները. Բագմավեպ, 1973, N 3-4, էջ 406:

²⁸ Լ. Սողոմոնյան, նշվ. աշխ., էջ 254:

²⁹ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912:

³⁰ Ն. Ակինեան, նշվ. աշխ., էջ 337:

³¹ Նույն տեղում, էջ 338-339:

ծածել նաև Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո: Չպետք է մոռանանք, որ Կամսարականները հայրենիքից հեռացան ոչ թե Բագրատունիների, այլ խալիֆայության վարած տոհմաջինջ քաղաքականության հետևանքով, հետևաբար, Բագրատունիները Կամսարականների վերադարձի ժամանակ նման նախապայման չէին կարող դնել: Կամսարականներն իրենց հոժար կամքով ընդունեցին Պահլավունի տոհմանունը, որպեսզի հանրությանը ցույց տան Լուսավորչի տոհմի հետ իրենց ունեցած ազգակցությունը:

Պահլավունիները մոռացության մատնեցին իրենց Կամսարական արմատները, որպեսզի շրջանցեն նաև միջնորդ Մամիկոնյաններին: Իսկ եթե նրանք Ս. Լուսավորչի հետ իրենց ազգակցությունը ցույց տային Կամսարականների միջոցով, անհրաժեշտություն կառաջանար իրենց տոհմածառում ավելացնել նաև միջնորդ Մամիկոնյանների անունը:

Որպեսզի կարողանանք վեր հանել և ուսումնասիրել Պահլավունիների ազգաբանությունն ու նրանց ծագումնաբանությունը, անհրաժեշտ է, որպեսզի հասկանանք, թե ովքե՞ր էին Կամսարականները, ե՞րբ և որտեղի՞ց էին եկել Հայաստան: Վաղ միջնադարյան մեր պատմիչներից միայն Մովսես Խորենացին է մանրամասն պատասխանում վերոհիշյալ հարցերին: Ըստ Պատմահոր՝ Կամսարականները, որոնք ազգակից էին Արշակունիներին և ցեղակից Գրիգոր Լուսավորչին, սերել են Կարենյան Պահլավից: Այդ առթիվ նա հաղորդում է հետևյալը. «Արդ՝ թեպետ և ոչ է կարգ պատմութեանս ի ժամանակի, և ոչ ըստ կարգի զոր ասելս ձեռնարկեցաք, այլ քանզի սերունդք Արշարի թագաւորին են որք Հայոց ազինս հաւատոց եղեն առիթ, և հարազատութիւն Արտաշիսի որդւոյ նորա՝ սկիզբն արասցուք յաղագս պատուականութեան մարդկանն, նախակարգեալ ի գիրսս առնթեր Արտաշիսի. զի իմասցին որք ընթեռնունն, եթէ համազգիք քաջին են: Իսկ զկնի ապա նշանակեսցուք և զժամանակ գալստեան հարցն նոցա ի Հայս, որք են Կարենեանք և Սուրենեանք, յորմէ Սուրբն Գրիգոր, և յորմէ Կամսարականք, յորժամ ի շարի կարգին հասանիցեմք ի ժամանակս թագաւորին որ զնոսա ընկալաւ»³²:

Կարենյան Պահլավից սերած իշխանական տոհմը, ըստ Մովսես Խորենացու, Հայաստան է գալիս Տրդատ 3-րդ Արշակունու օրոք: Ահա թե ինչ է հաղորդում պատմահայրն այս կապակցությամբ. «Իսկ Կամսարայ դժուարին վարկուցեալ ի մէջ երկուց հզօր թագաւորաց բնակել թշնամութեամբ, մանաւանդ զի և եղբարքն ոչ միաբանեցան ընդ նմա՝ խաղացեալ ամենայն ընտանեօք իւրովք և աղխիւ գայ առ Տրդատ մեր թագաւոր, եղբարց նորա առ Շապուհ երթալով: Այս Կամսար ահագին քաջութեամբ նահատակեալ առ հարբն ի պատերազմունս, ի շահատակելն իւրում հարկանի յումեմնէ սակերբ զգլուխն. և վերացուցեալ մասն ինչ յոսկերէ սկաւառակին, բժշկեալ ի դեղոց, պակաս գոլով բոլորութիւն գազաթանն՝ անուանեցաւ Կամսար այնր աղագաւ»³³:

Սահակ Կոզմանի կարծիքով՝ Պահլավ Կամսարականները Հայաստան են գալիս 3-րդ դարի առաջին քառորդին՝ Պարթև Արշակունիների կործանումից հետո³⁴: Այս տեսակետը ավելի մոտ է իրականությանը, որովհետև Պարթևական պետության

³² Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, Տիֆլիս. 1913, Բ, ԻԷ:

³³ Նույն տեղում, Բ, ՁԷ:

³⁴ Ս. Կոզեան, նշվ. աշխ., էջ14:

վերջին գահակալ Արտավան 5-րդի սպանությունից հետո Մասանի թոռ Արտաշիր Մասանյանը հրաման է արձակում կոտորել գահի այն հավանական թեկնածուներին, որոնք ազգակից էին Պարթև Արշակունիներին և չէին ընդունում իր գերիշխանությունը: Այդ կոտորածների արդյունքում ոչնչացվում է ամբողջ Կարենյան Պաշտիկի ցեղը, սակայն Բուրզի շնորհիվ փրկվում է մանուկ Պերոզամատը՝ Կամսարականների ցեղի նախնին³⁵:

Կամսարականների և պարթևական ծագում ունեցող հայ Արշակունիների ազգակցական կապի օգտին է խոսում նաև այն փաստը, որ նորեկ տոհմի տանուտերին՝ Պերոզամատի որդի Կամսարին, ժառանգության իրավունքով շնորհվում են իրենց բերրիությամբ հայտնի լավագույն հողատարածքները. «Յայնմ ժամու և ազգային նոցա Կամսար մկրտի իւրայովքն հանդերձ ի ձեռն մեծին Գրիգորի. արքայի ընդունելով ի ջրոյն՝ տայ նմա ժառանգութիւն զմեծ դաստակերտն Արտաշիսի, որ այժմ ասի Դրասխանակերտ, և զգաւառն Շիրակ, որպէս ազգականի իւրում և մտերիմ հարազատի: Այլ նա ոչ աւելի բաւեալ քան զեօթն աւուրս յետ մկրտութեանն, վախճանի: Բայց թագաւորին Տրդատայ մխիթարեալ զգլովս որդւոցն Կամսարայ զԱրշաւիր՝ զինքն փոխանակ ծնողին սահմանելով, ազգ զնա սերէ յանուն հօրն, և կարգէ ի թիւ նախարարութեանց»³⁶:

Այս վկայություններն ուղղակիորեն ցուցում են, որ Կամսարականներն ազգակից էին Արշակունիներին և նախարարական աստիճանի հասան տիրող արքայատոհմի հոգաձության շնորհիվ:

Այսպիսով, կարող ենք նշել, որ Մասանյանների կողմից Պարսկաստանում իշխանությունը զավթելուց հետո, Կամսարականների տոհմը, խուսափելով արյունահեղությունից, հարկադրված է լինում իր անվտանգությունը փնտրել Հայաստանում: Նոր հայրենիքում Կամսարականները ջերմ ընդունելություն են գտնում և որոշ ժամանակ անց նախարարական աստիճանի են հասնում տիրող ազգակից արքայատոհմի (Պարթև Արշակունիներին ազգակից հայ Արշակունիների) հոգաձության շնորհիվ:

5-րդ դարում Մամիկոնյանների միջոցով Գրիգոր Լուսավորչից ժառանգության շառավիղը փոխանցվում է Կամսարականների իշխանական տոհմին, որի արդյունքում միաձուլվում են Կարենյան և Սուրենյան տոհմերը:

748-750 թթ. և 774-775 թթ. հակաարաբական ապստամբությունների անհաջող վախճանը կանխորոշեց երկու զինակից տոհմերի՝ Մամիկոնյանների և Կամսարականների հետագա ճակատագիրը: Խալիֆայության համար անցանկալի տարր հանդիսացող Մամիկոնյան և Կամսարական տոհմերը անգոր գտնվեցին դիմակայել տոհմաջինջ քաղաքականություն որդեգրած արաբական պետական մեքենային և ստիպված հեռացան երկրից:

924 թ. հետո, երբ Հայաստանում աստիճանաբար սկսեց ամրապնդվել Բագրատունիների կենտրոնական իշխանությունը, օտարության մեջ գտնվող Կամսարականներն Արտակ Կամսարյանի գլխավորությամբ կրկին վերադարձան հայրենիք:

Կամսարականները, գալով հայրենիք, մոռացության մատնեցին իրենց տոհմանունը և հանրությանը ներկայացան որպես Պահլավունիներ: Նոր տոհմանունը ակ-

³⁵ Մովսես Խորենացի, նշվ. աշխ., Բ, 2Է:

³⁶ Նույն տեղում, Բ, Դ:

նարկում էր, որ նրա կրողները սերել են ոչ միայն Կարենյան, այլև Սուրենյան Պահլավից: Հետևաբար, ապագայում նրանք կարող էին պարծենալ, որ Արշակունիներին ազգակից լինելուց բացի, հանդիսանում են նաև Ս. Լուսավորչի սերունդներ:

Պահլավունիների նույնությունը Կամսարականների հետ առկա է նաև շինարարության և ճարտարապետության բնագավառում. «Որովհետև գեղարվեստական ճաշակով և շինարարական մեծագործությամբ միննույն արդյունքն է տվեր ճարտարապետության պատմության համար 10-րդ դարեն հետո, ինչ որ մինչև 7-րդ դարու վերջը գոյություն ունեցող Կամսարականներու ցեղը»³⁷:

³⁷ Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Երևան, MCMXLII, էջ 263: